
Teologie a univerzita: Příspěvek k akademické spiritualitě

Teologie a univerzita: Příspěvek k akademické spiritualitě

Teologie a univerzita: Příspěvek k akademické spiritualitě

Jan Milič Lochman

Z osobních zkušeností

Není tomu tak, že by teologie z vnitřní nutnosti hledala své místo výlučně v rámci univerzity. A není tomu tak, že by se univerzity neobešly bez teologických fakult. Jediný pohled do novověkých dějin a do současnosti ukazuje, že je vztah mezi oběma veličinami proměnlivý, někdy vzájemně přejný, jindy kontroverzní. Smím se odvolat na zkušenosti ze své - právě v tomto smyslu dosti klikaté - cesty? Začal jsem studovat bohosloví za velmi mimořádných, vnějšně nepříznivých okolností: za nacistické okupace. České vysoké školy byly okupanty uzavřeny - mezi nimi také vysoká škola, na které bych byl rád začal studovat, Husova bohoslovecká fakulta. Byla to nouzová situace, ale církevnímu vedení evangelické církve se podařilo vytvořit z teologických odborníků (fakultní profesori mezi nimi nesměli být) náhradní, pololegální dálkové studium, které jsem vždycky - i po zkušenostech z bohatého studia na jiných vysokých školách - pokládal za mimořádně podnětné a zdařilé.

Když se v roce 1945 pro nás do široka otevřely brány univerzity, byla naše Husova fakulta nadále ponechána stranou. Po pár letech byla z univerzity vyřazena i sesterská katolická fakulta. Totalitní ideologie marxismu-leninismu nesnášela na českých elitních učilištích "tmářskou pavědu" teologii.

Pro mnohé z nás to bylo zklamání. Ne že by nám univerzita ve své tehdejší ideologizované podobě administrativně chyběla: byli jsme v mnohém ušetřeni obecných šikan - i když i v našem relativním ústraní platil totalitní dohled. Co nám však chybělo, byl kontakt se studenty i učiteli jiných fakult. Zdravá teologie se nedá pěstovat v oploceném prostoru, hledá kolegy a přátele mimo vlastní instituci, ano i mimo církve, vstupuje už od apoštolských dob na areopágy soudobého života. Přitom jsme tušili, že toto odloučení od univerzity je na škodu i základní myšlenka univerzity samé: universitas literarum - ta myšlenka je pro evropskou univerzitu - a konec konců pro každou univerzitu - přímo konstitutivní. Je zakotvena ve vizi universálního řádu, který je nadřazen dílčím perspektivám jednotlivých fakult i vládnoucím konceptům věd, a v důsledku toho: je závaznou výzvou ke komunikaci přes hranice vědních disciplín i kultur. Podněcuje komunikační společenství lidí, kteří z různých východisek, s různými cíli, mají jednu bytostně společnou základnu: respekt k poznávanému, všem hledajícím nadřazené pravdě.

Obě tyto konstitutivní myšlenky - suverenita pravdy a ochota ke komunikaci - měly původně teologickou motivaci. I když tato motivace byla v průběhu sekularizačního procesu novověku oslabena - a v žádném případě není monopolem teologie - je přece podle mého přesvědčení právě bohosloví disponováno k tomu, aby ve společenství s ostatními fakultami tuto "ideu univerzity" zastávalo. To, myslím, tanulo na mysli těm, kdo po osvobodivém průlomu 1989 velmi brzo rozhodli o inkorporaci třech bohosloveckých fakult do Univerzity Karlovy. To nebylo jen administrativní opatření či snaha o nápravu ideologických křivd. Zde byl i důvod vnitřní: tak jsem aspoň rozuměl pohnutkám rektora Radima Palouše v jeho pozoruhodném úsilí, podnitit a posílit hodnotu, kterou označoval jako univerzitní spiritualitu.

Sledoval jsem pokusy o přestavbu naší univerzity se solidární účastí - ovšem prostorově zprvu zdáli. Byl jsem totiž od roku 1968 povolán na svou druhou (vlastně třetí) alma mater, univerzitu v Basileji. Důvod, proč jsem toto povolání přijal, nebyla jenom tamní fakulta, kterou jsem znal a které jsem si vážil především při pomýšlení na Karla Bartha, patrně nejvýznamnějšího teologa 20. století, který se o mou volbu zasazoval; co mne vedle toho přitahovalo, byl charakter tamní univerzity jako organického celku. V Basileji byla tehdy klasická vize univerzity živá a při vši postupující specializaci věd v rámci stále ještě přehledné menší univerzity komunikativně praktikovatelná. Dialog s představiteli jiných oborů byla fascinující možnost a hleděl jsem jí využít, kde se dalo. Od počátku do konce svého působení - ne teprve a ne jenom v době svého rektorátu. Pak ovšem zvláště intenzivně.

Předpoklady k tomu jsem si přinášel, negativně, ze zkušenosti izolace v trapně ideologizovaném životě totalitně projektovaného školství; především pak, pozitivně, z živého odkazu svých učitelů: husovský motiv české reformace, jak mi jej předkládali i moji filosofičtí učitelé Masaryk, Rádl, Patočka, totiž nepodplatná věrnost hledané a poznané pravdě; a jasnoživá, včasné zastávaná výzva Komenského ke komunikaci věd, tak často už v jeho době přeslýcháaná - to vše se mi stalo závaznou výzvou a inspirací v novém postavení.

"Idea univerzity" v teologickém horizontu jako zdroj "univerzitní spirituality" se tak stala jedním z mých naléhavých témat. Nehodlal jsem je rozvíjet v abstraktním, ahistorickém smyslu, nýbrž v návazání na místo a čas svého konkrétního působení. Tak jako Univerzita Karlova je i její o století mladší basilejská sestra středověkého původu a hlavně: je si toho relativně dobře vědoma. Ctí kontinuitu, ve které stojí. Právě někteří z nejvýznamnějších učitelů - konkrétně Jacob Buckhardt a Karl Jaspers - jsou tu přesvědčivým příkladem. Ne jen státy, i univerzity se udržují ve věrnosti ideji, ze které se zrodily. Ne ovšem tak, že by bez ohledu na proměny časů duchamorně repetovaly středověké principy, nýbrž v pokusu, dbát při kritickém vědomí nezvratných změn o uchování toho, co je nadále nosné. Zde je místo pro služebnou roli teologie: Spiritualitu (středověkého) původu nelze kopírovat. Na "smetiště univerzitních dějin" - jak se nám pokoušela namlouvat totalitní ideologie - však rozhodně nepatří.

Ze svých basilejských zkušeností bych rád toto přesvědčení zdůvodnil. Po léta jsem každodenně chodíval kolem do kamene vytesaného nápisu, kterým hlavní univerzitní budova vítá své občany. Ten nápis zní: "Mortalis homo ex dono Dei per assiduum studium adipisci valet scientiae margaritam quae eum ad mundi arcana cognoscenda dilucide introducit et infimo loco natos evehit in sublimes". Tato slova jsou zkrácenou verzí preambule nadační listiny basilejské univerzity z 12.11.1459. Papež Pius II. (i z našich dějin známý autor latinské České kroniky Aeneas Silvius Piccolomini) tu před svou univerzitu klade závažný cíl. Ujistí je její budoucí občany, že "smrtelný člověk Božím darem může vytrvalým studiem získat perlu vědy, která jej přivede k poznání tajemství světa a vynese ty, kdo se narodili v nejnižších místech, k vyšším".

Tato slova nejsou originálním výtvorem papeže-humanisty. K jednotlivým výpovědím se najdou obdoby i v zakládacích listinách sesterských univerzit, také naší Univerzity Karlovy. Představují tedy zřejmý konsenzus klasických evropských univerzit. Loňský sním? Nemyslím. Základní důraz stojí za pozornost podnes, především tam, kde se - byť - za změněných podmínek - zamýšlíme nad obnovou univerzitní spirituality. Na trojí akcent textu bych chtěl v této souvislosti upozornit.

Chvála vědeckého poznání

Preambule je nesena důvěrou v dobrý smysl vědeckého poznání. Člověk je ve svém bytostném určení poznávající bytost, smí, má, ba musí hledat nové poznání. To je jeho nezbytnost i výsada. Nezbytnost: nemůžeme ve světě obstát, pokud se nepokusíme o jeho poznávání. Na rozdíl od jiných tvorů, je člověk svým přírodním vybavením vlastně "defektní" tvor. Své životní možnosti si musí teprve vytvářet. Poznání toho, co je zprvu skryté, tomu napomáhá. Věda však není jenom nezbytná, je to zároveň naše výsostné privilegium. Badatelským úsilím a poznáváním vynikáme nad ostatní stvoření, "andělům blíže než živočichům", schopní růst v subjekty vlastního a odpovědného života.

Toto přesvědčení o eminentním významu poznání a tedy i jeho institucí, právě univerzit, je zakotveno hluboce v základech evropské humanity, a to v obou jejích konstitutivních pramenech: v patosu metodicky promyšleného programu antické filosofie i v biblickém důrazu na na jedinečnou roli člověka v rámci stvoření.

Náš text charakterizuje cestu a způsob vědeckého zkoumání dvěma výraznými motivy. Hovoří o "vytrvalém studiu", ale také o daru "perly věd". Tím rámcově naznačuje dvojí podmínku vědecké práce. Věda je zprvu a především "assiduum studium": vytrvalé úsilí, koncentrovaná snaha v námaze pojmu i života. Skutečný vědec se liší od dileta metodickou kázní a od intelektuálního playboye ochotou k askezi (opět: pojmu i života). Není náhodou, že novodobý typ zapáleného badatele měl své předchůdce ve středověkých klášterech, mezi lidmi, kteří ve vědomém zúžení běžných životních možností objevovali a otvírali prameny poznání v intenzivním intelektuálním soustředění a v bezpodmínečné oddanosti hledané pravdě. Assiduum studium je elementárním předpokladem každé vědy.

Je tu však i druhý prvek. K němu ukazuje preambule slovem o "Božím daru" a obrazem "perly vědy". Tím se navozují - našim uším možná překvapivě - teologické a estetické motivy. I ty však patří k sebebepochopení evropské vědy. Myslím na Platona a jeho postřeh, že hledání pravdy se může legitimně díť v aktech duchovního nadšení a uchvácení krásou, krásou dobra, dobrou krásou. Naše poznání má i svou estetickou, ano erotickou složku. A myslím i na biblickou reminiscenci, že se nám lidsky podstatného poznávání, zvláště poznání nejen Boha, nýbrž i sebe a bližního, dostává leckdy "jako ve snách", jako nevysloužený dar. I tyto motivy patří do úvah o smyslu obecného i vědeckého poznání - ne jako náhražka či konkurence k motivu vytrvalého studia, nýbrž jako poukaz na jeho hranici, která i největší z badatelů vede ke skromnosti, ale také osvobozuje. Bez životního prvku tvořivé radosti a milosti se i nejlépe zamýšlené vědecké podnikání stane snadno duchamorným, náročným a proto málo věrohodným počínáním. Naše univerzity a vědecké instituty mají dobrý důvod, brát vážně oba pokyny naší preambule: růst ve společenství náročné a vytrvalé práce, ale také v ovzduší vděčné radosti za dar "perly věd". Obojí nedílně vyznačuje univerzitní spiritualitu.

Etická dimenze spirituality

Lidské poznávání, vědecká práce, není samoúčelem. Neplatí scientia pro scientia a tedy ani universitas pro universitate. Univerzita se svými fakultami žije uprostřed společnosti - teologická fakulta tedy předně, nikoli výlučně, uprostřed církve. Naše nadační listina vyjadřuje tento vztah k širší oblasti života v jeho osobní i pospolitě rovině tím, že v návazání na svou chválu vědy jako vzácné perly vzápětí upřesňuje: quae bene beateque vivendi viam praebebat. Legitimní věda "ukazuje cestu k dobrému a šťastnému životu". Má své místo a své poslání nikoli v akademické izolaci, nýbrž v celku mnohotvárného života. Slouží životu a to výslovně: dobrému a šťastnému životu.

Tento upřesňující dodatek otevírá etickou dimenzi univerzitní spirituality. A to rovnou ve fundamentální otázce po smyslu a cíli vědeckého a výchovného úsilí, v tom i po zodpověditelných důsledcích badatelských programů a metod. Když sledujeme triumfální proces novodobé vědy, stěží se ubráníme dojmu, že tento etický aspekt byl spíše zanedbáván. Po staletí si zvláště špičkové vědecké snažení rozumělo jako počítání "mimo dobro a zlo". Mělo to své pochopitelné důvody, především v obraně proti moralizujícímu či ideologickému poručnickování vědeckých projektů, zprvu ze strany církve později absolutisticky či totalitně orientovaných politických či ekonomických systémů. Proti takovým tlakům se ve vědeckých kruzích argumentovalo: Reálná věda zná vposledu jen jednu etickou zásadu: nepodplatnou metodu. Úkolem vědce - a tedy i posláním jeho institucí - je soustředěně hledat a zkoumat a nenechat se rozptylovat úvahami o možných důsledcích. Otázka po bene beateque patří do závorky.

Dnes nabývá etická problematika i v akademickém prostředí nové aktuality. Zažili jsme to zvláště naléhavě v minulé generaci mezi atomovými fyziky. Modelem je podnes proslulý "případ Oppenheimer" až po to překvapivé konstatování: "For the first time, the scientist has known sin". Dnes se etickými aspekty svých disciplin obírají badatelé i v jiných oblastech - v biologii, v medicíně, chemii i v jiných vědách. Ochota k mezifakultní diskusi roste, komunikativní prvek klasické univerzity sílí, nejen na vysokých školách, i ve společnosti. Roste konsenzus, že k agendě vědců všech oborů patří ne jen odborná otázka po tom, co a jakým způsobem lze poznat, nýbrž i po tom, co lze ve vztahu k k možným rizikům eticky a politicky zodpovědět. Vědecké procesy nejsou eticky neutrální. Věda je moc a moc staví lidské společenství před otázky osobní i občanské odpovědnosti za využití či zneužití jejích výsledků. Středověká preambule v tom má pravdu: "perla vědy" září ve svém legitimním lesku pokud míří "k dobrému a šťastnému životu".

Nadační listina nám dává na uvažovanou ještě jinou etickou otázku. Podle ní je známkou a cílem univerzitního vzdělání, že "povznáš ty, kdo se narodili na nejnižších místech, k výšinám". Tím se míní zprvu duchovní důstojnost vědce uprostřed společnosti, hodnost, kterou vzdělanec vyniká nad nevzdělaného. Avšak tato duchovní důstojnost má nedílně i svou sociální stránku. Nebylo tomu tak, že univerzitní dráha umožňovala vzdělanci už ve středověku, aby překročil meze, které mu byly takřka nepřekročitelně ukládány původem? Podnět míří dál než na rovinu osobní kariéry vědce. Mohl být právem sociálně rozšiřován v poznání, že univerzitní vzdělání lze se zvláštní pozorností orientovat k situaci těch, kdo jsou v daném společenském uspořádání "dole". Tak tomu rozuměla i mladá Univerzita Karlova už jen společenskou rolí svých směřodatných reformně orientovaných žáků i učitelů. Postava jednoho z nejvýznamnějších našich rektorů Jana Husa je tu příkladná.

To neznamená, že by univerzita směla populisticky snižovat svou úroveň. Preambule přece hovoří o "výšinách". I to stojí za pozornost. Každá vysoká škola stojí právem o to, mít své čestné místo na vrcholcích soudobého bádání. Avšak legitimní intelektuální elita ("periti", "sublimes") nemusí být občansky elitářská, zaujatá primérně na svých osobních či stavovských privilegiích, nevidomá k nouzi lidí ve svém okolí. Její spiritualita má svou nepominutelnou sociálně-etickou, ano občansky politickou složku. Vždycky mi imponovalo, jak někteří z nejvýraznější profesorů naší univerzity tento význam "otázky sociální" právě v nepřízní poměrů zdůrazňovali: myslím např. na Bernarda Bolzano a ovšem T.G.Masaryka.

Sociální otázka je ovšem mnohostranná. Jen dvojí příklad z vlastní zkušenosti. Ve vnitřním životě univerzity sem patří zvýšená pozornost těm, kdo bývali a namnoze jsou svým původem biologicky, kulturně, sociálně marginalizováni. Doby, kdy o přijetí na univerzitu rozhodoval "třídní" (a před tím rasový) původ, jsou už bohdá za námi. Jsou ale jiné překážky, které stojí v cestě plnému uplatnění např. tělesně postižených lidí ("vozíkářů", nevidomých...) - otázka, která mne osobně silně zaměstnávala v údobí mého rektorátu.

Druhý příklad aktuality sociálně-etického podnětu se týká univerzity jako celku - konkrétně ve vztahu k "sestrám" v zemích chronického nedostatku. Právem se evropské univerzity v posledních desíletích soustředěně zabývají svými úkoly ve vztahu k učitelům i studentům z rozvojových zemí. Jistě, máme dost starostí doma - také v naší republice. Ale respektovat v teorii i v praxi to, že žijeme v údobí globální odpovědnosti, že solidární zájem na podmínkách méně privilegovaných kolegyň a kolegů, patří legitimně k našim akademickým povinnostem. Dynamika sama pojmu universitas a tím spíše: spiritualita univerzity se vzpírá každé provinciálnosti. Ostatně: dobrý a šťastný život občanské společnosti a tím i jejích odpovědných jedinců je při pohledu do budoucna sotva myslitelný bez solidárního ohledu na zájmy těch, kdo jsou doma i ve světě "tam dole".

Nejen Sysifus

Hned na začátku jsme ve smyslu nadační listiny zdůraznili, že je klasická idea univerzity je nesena důvěrou v dobrý smysl zakládané instituce.. To přesvědčení má v naší preambuli zřetelně teologické pozadí. Není neseno programem bezvýhradného optimismu. Ten převládne až v širokém proudu novověku. Víra v nezadržitelný pokrok se prosazuje od renesance, přes osvícenství až po první půli minulého století. V průběhu posledních desíletí, jak jsme se o tom už zmínili, byla silně otřesena.

Právě proto stojí za pozornost argumentace naší nadační listiny. V ní se člověk nepředstavuje jako svrchovaný pán všech věcí, nezaznívá v něm žádné "Glory to Man in the highest! for man is the master of things" (A.C.Swinburne). Ve dvou akcentech se zde hovoří o člověku. A oba radí k střídavému pohledu na naše nároky. První a určující predikát, kterým se tu naše lidství kvalifikuje, je mortalitas, smrtelný. Vědomí hranice, jež je naší existenci i našemu dílu vymezena naší konečností, patří k sebepochopení autorů našeho textu. Memento mori je devízou středověku. Nadto je i tvořivý

člověk poznamenán náchylností ke zneužití svých možností. Lidský svět je do hloubi narušován dvojznačností, kterou beze zbytku neovládáme. Jsme labilis vita, nestálá, vrtkavá existence. Tak i vrcholné lidské dílo zůstává fragmentární. Avšak v teologické motivaci středověkého realismu je i druhá stránka lidské situace. Všem navzdory smí člověk žít svůj smrtelný život v perspektivě naděje. Jak je zdůvodněna?

V našem labilním životě (in hac labili vita) není všechno nadarmo. Preambule vidí tento život v jeho zakotvení v nosném, všeobecném horizontu smyslu. Základ tohoto horizontu je Bůh. Dvakrát se v našich větech objevuje jeho jméno. Na začátku, kde se založení univerzity a její předpoklad, lidská schopnost vědecky poznávat, chápe nikoli jako samozřejmost, nýbrž ex dono Dei, jako dobrý dar Boží. A ke konci, kde se poslední určení člověka označuje motivem lidství, stvořeného k Božímu obrazu (Deo similis).

Jak tomu rozumět? Projektuje se tu konstrukt jakéhosi deus ex machina? To je strategie známá nejen z antických tragédií, nýbrž bohužel i z postoje řady teologů a zbožných lidí: Když jsou konfrontováni s neřešitelnými problémy, nasazují Boha, právě onoho deus ex machina. Takové počínání se však především v průběhu novověku vždy znova ukazovalo jako pochybná strategie. Věda právem nezná žádného deus ex machina - a ani biblická teologie by jej neměla znát. Naším úkolem je bádati etsi deus non daretur jak kdysi formuloval Grotius - ne aby uprostranil ateismu, nýbrž spíše aby zabránil zneužití biblického pojetí Boha ve smyslu "plniče mezer" na mezích (často jen dočasných) v procesu lidského poznání. To poznání proniká do "tajemství kosmu", stvoření v jeho šíři i hloubce. Stvořitel však není objektem, jehož by bylo možné předvádět v horizontu věd.

Na druhé straně však stojí za úvahu: naše vědecké operace jsou částí universe of meaning, všeobecné souvislosti smyslu - důraz, který už od let a neúnavně zdůrazňuje ve svých úvahách Václav Havel. Jím vědecké poznání nedisponuje, ale vztahuje se k němu, "zodpovídá se" před ním. Zde má připomínka Boží v preambuli svůj trvalý význam, jako výraz konečné odpovědnosti lidského jednání. Naše věda je přiměřená našemu lidství jen v respektu před touto odpovědností. Sny o (aspoň principiální) vědecké vševědouce a všemohoucnosti jsou klamné (a sebeklamné) sny. Projekty babylonských věží s nárokem, proniknout až do nebes, mívají tragické důsledky a boří (i to nám ten biblický příběh jasně říká) možnost skutečné komunikace - také právě v prostoru univerzity.

Poukaz k Bohu v souvislosti s akademickou spiritualitou může pomoci přemáhat totalitní nároky ve vědě i ve společnosti, demytologizovat vědu i politiku, a hlavně: ostřit člověku přiměřené, sebekritické vědomí a svědomí vědců. Tentýž poukaz však také podpírá a zdůvodňuje střízlivou důvěru v dobrý smysl vytrvalého, střízlivého vědeckého (i pedagogického) podnikání, v dobrou věc našich univerzit.

Osobně věřím, že tato teologická perspektiva může posílit univerzitní spiritualitu i ve všedních dnech akademické práce. Každá věda, každá fakulta, zná nejen chvíle potěšitelného zdaru a zadostiučinění, nýbrž i chvíle pochybností a troskotání - i právě fakulta teologická. A naše badatelské instituty neznají jen šťastné volání "heureka!", nýbrž i povzdech marnosti a skepse: K čemu to všechno? Připomínka skutečnosti, že lidský svět není ponechán jen sám sobě, připomínka Boží, může pomoci. Zbavuje křeče a povzbuzuje. Zbavuje křeče: my lidé nejsme svrchovaní machři, poslední páni nad životem a smrtí. Bereme svou práci vážně, ne však "smrtelně" vážně. Nemusíme si hrát na Atlanty, na jejichž ramenou spočívá veškerý osud lidstva i kosmu. Nejsme tady sami. Avšak ta připomínka zároveň povzbuzuje: Nestojíme nikdy, ex dono Dei, na definitivně ztracené vartě. Naše práce se neděje pod fatální sisyfovskou kletbou. . Naše dílo, naše věda, univerzitní práce, není bez výhledu v posledu teologicky zdůvodněné naděje. Ex dono Dei smíme věřit v dobrý smysl svého poslání, a tedy valit ty své menší nebo větší kameny na našich fakultách a v našich institutech o pár kroků dále do vrchu. O to jde, myslím, konec konců, v otázkách univerzitní spirituality.

Je zvláštním - nikoli výsadním - úkolem teologických fakult uprostřed univerzity, připomínat životním postojem i slovy, tuto spiritualitu, uloženou do základů našich almae matres a sdílet ji s kolegy jiných fakult a grémií. Ne jako neomylní patres et magistri, držitelé odvěkých klíčů, tedy poručníky či náročně, ale také ne rozpačitě či stydlivě, nýbrž ve svobodě svého povolání a hlavně: v solidaritě s ostatními občany akademické obce, ve společné odpovědnosti a naději vědy i života,